

İran ve Doğu Anadolu Bölgesinde Gerçekleştirilen Arkeoloji Çalışmalarının Dünü, Bugünü

Umut PARLITI
Leila AFSHARI*

Öz: İran coğrafyası ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki arkeolojik merkezlerde ele geçen arkeolojik bulgular en azından MÖ IV. binyıldan itibaren bölgeler arasında kültürel iletişim olduğunu göstermektedir. Anadolu'nun kuzeyinde Karadeniz Dağlarının güney eteklerinden güneyde Maraş hattına, batıda Kızılırmak ve Fırat Havzası'ndan Kuzeybatı İran'a daha doğuda Urmiye Gölüne kadar uzanan geniş coğrafyada MÖ III.-II. binyıl süresinde benzer toplumsal yapının hüküm sürdüğü bilinmektedir. Benzer sosyal yapının binlerce yıl devam etmesinin temel sebebi coğrafyaları birbirine bağlayan doğal geçitlerdir.

Bu geçitler sonraki yıllarda özellikle batılı araştırmacılar, gezginler ve seyyahlar tarafından kullanılmaya devam edilmiştir. Biz bu makalede İran ve Doğu Anadolu'nun kültürel iletişimini arkeolojik veriler temelli irdeledikten sonra her iki coğrafyada gerçekleşen arkeolojiye dönük araştırma, gezi, kazı çalışmalarının kısa serüvenini ele alacağız. Bunu her iki coğrafyanın araştırma tarihçesini belirli bölümlere ayırarak tamamlayacağız. Bu bölümler yakın tarihler aralığında arkeolojik çalışmalara damga vuran önemli dönüm noktaları tespit edilerek belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran, Doğu Anadolu, Tarihi Coğrafya, Arkeoloji, Kültürel İletişim.

Past and Present of the Archaeological Studies in Iran and Eastern Anatolia

Abstract: The archaeological findings uncovered in the archaeological centers in the geography of Iran and the Eastern Anatolia Region reveal that there was cultural communication between the two regions at least since the IV. millennium BC. It is known that a similar social structure prevailed in the III.-II. millennium BC in the wide geography extending from the southern skirts of the Black Sea Mountains in the north to the Maraş line in the south, Halys in the west and the Euphrates Basin and the Northwest Iran to Lake Urmiye in

* Arş. Gör. Dr. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, 25240 Erzurum/ TÜRKİYE, E-posta.: umutparliti62@gmail.com

* Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, 25240 Erzurum/ TÜRKİYE, E-posta.: le.afshari@gmail.com.

the east. The main reason why similar social structure has continued for thousands of years is the natural passages that connect geographies.

These passages, in later years were continued to be used especially by Western scholars, travelers and pilgrims. In this article, we will first examine the cultural communication of Iran and Eastern Anatolia based on archaeological data. Then we will explore the short adventure of archaeological research, excursions and excavations in both geographies. We will complete this by dividing the research history of both geographies into specific sections. These sections are determined by detecting recent history that marked important milestones in the range of archaeological work.

Key Words: Iran, Eastern Anatolia, Historical Geography, Archaeology, Cultural Communication.

Giriş

Orta Mezopotamya'nın düz alüvyonlu ovalarında insanların ilkel hayatı yaşadığı prehistorik zamanlarda İran Platosunda ileri bir medeniyet yapısına sahip insanlar yaşamaktaydı. İran platosunun el değmemiş bölgelerinde yapılan kazılar ve araştırmalarla birlikte yer yer açığa çıkarılan bu halkın Türkistan üzerinden gelmiş olabilecekleri ön görülmektedir. Bilimsel araştırmalara göre bu insanların göç istikameti dikkate alındığında İran'ın kuzeyinden batı-güneybatıya ve sonrasında Yakındoğu'ya yayıldıkları söylenebilir. Yakındoğu'da yeşerecek olan medeniyetin öncüsü olan insanların Orta Asya'dan İran platosunu kullanarak Anadolu ve Mezopotamya'ya geçiş yaptıkları belirtilmektedir¹. Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Mezopotamya'da sonrasında ortak kültürü, seramik verilerine dayanarak, Geç Neolitik-Erken Kalkolitik Çağın insanların yaşadığını söylemek mümkündür. Halaf Kültüründen sonra İran'ın kuzeyinde yer alan bazı kültürler, özellikle MÖ IV. binyıl içerisinde, kendine özgü yapılanma gerçekleştirmişlerdir. Azerbaycan, Doğu Anadolu ve İran'ın kuzeyini kapsayan coğrafyada Transkafkasya diye bilinen kültürün gelişimi kendini göstermiştir. Transkafkasya kültürü göçerler aracılığıyla ve toplulukların toplu göçleri neticesinde geniş bir alanda etkisini göstermiştir. Erken süreç içerisinde değerlendirilen bu iletişim ağı tüm Anadolu'yu kapsamaz. Şöyle ki Geç Kalkolitik Çağın ikinci yarısı itibarıyla Transkafkasya, İran ve Mezopotamya dünyası ile iletişim ağında başrolü Fırat Havzası oynarken kısmen de olsa Van-Muş, Ağrı-Kars coğrafyasına kadar yayılım söz konusudur. Geç Kalkolitik Çağın sonuna geldiğinde Mezopotamya'da gelişen ve uygar toplulukların temellerinin atıldığı Uruk kültürel sürecinin de sonuna gelinir. Bu

¹ Ş. Günaltay, *Yakın Şark II, Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 8.

dönüşümle birlikte "kuzey-güney" yönlü ilişki ağı yeni bir boyut kazanmıştır².

Araştırmalar İran'la gerçekleşen iletişimin kısmi kesintiler olsa da MÖ III. binyıl ve sonrasında MÖ II. bin yılsonuna kadar devam ettiğini göstermektedir³. Raphael Pumpelly idaresinde 1900'lü yıllarda İran sınırları içerisinde Anau'da, Damgan yakınlarındaki Hisar Tepe'de, Astarabad bölgesinde Tureng Tepe'de ve Anadolu içerisinde Doğu Anadolu'da Sos, Pulur, Arslantepe, Kızılırmak kavsi içerisinde Hattuşa'da gerçekleştirilen kazılar neticesinde göç yolları üzerinden toplulukların yayılmaya devam ettiği belirlenmiştir⁴.

Bu çalışmalar Doğu Anadolu arkeolojisinde Erken Tunç Çağı ne kadar önemli bir dönemi içerdiğini bir kez daha göstermektedir. Bu çağda Doğu Anadolu'nun yerleşim sayısında ve nüfusunda ciddi bir artışın olduğu görülmektedir⁵. Binyılın başından itibaren Torosların ayırdığı iki ayrı coğrafyada iki farklı süreç yaşanmıştır. Torosların güneyinde kalan Mezopotamya dünyası ile iletişim ağı sekete uğrar. Kafkaslardan gelen göçer halklar⁶ tüm Doğu Anadolu'yu, Kuzeybatı İran'ı ve Güney Kafkasları kültürel açıdan tek çatı altında "Kura-Aras" olarak tanımladığımız ortak bir kültürel birlikteliği paylaşır⁷. 1.000

² A. Sagona., M. Erkmen., C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s. 249, Fig. 1.4; M. Işıklı, *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar, Kariyer Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 2010, s. 24.

³ S. Yaylalı *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993, s. 59.

⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*1987, s. 9.

⁵ M. Işıklı, *a.g.e.* 2010, s. 24.

⁶ H. Hauptmann, "Norşuntepe Kazıları 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6*, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 53-54; Altan Çilingiroğlu "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara 1988, s. 230; Mehmet Işıklı, *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, s.28.

⁷ Ö. Bilgi, "Köşkerbaba Kazıları 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1980, s.119 (*Köşkerbaba*); M. Darga, "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara, 1987, s. 159 (*Şemsiyetepe, Korucutepe*); R. Duru, *Keban Projesi Değirmenetepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III, No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 3- 4 (*Gurtepe*); U. Esin, "Tepecik Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. 115 (*Tepecik/Makaraztepe*); T. Tarhan ve V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, II*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 434-435; M. Işıklı, "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi", *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir, 2005*; M. Işıklı, "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, 2006, s. 13-30; Edibe Uzunoğlu, "Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*,

yıldan fazla süren bu kültürel birliktelik yine "kuzey-güney" yönlü ilişkilerin gelişmeleri sonucunda değişikliğe uğrar⁸. Bu durumu ispatlayan arkeolojik materyaller kazılar sonucunda açığa çıkarılmıştır⁹. Birçok bilim insanı Kafkaslar, İran ve Anadolu arasındaki iletişimi göçer toplumların aktivasyonları¹⁰ yanı sıra Erken Tunç Çağı ile başlayan yoğun metal üretimi ve ticaretine bağlamaktadır¹¹.

MÖ III. binyılda gelişen Anadolu-İran-Kafkasya ilişkileri binyılın son yıllarında artarak devam etmiştir. Kafkaslardan ve Kuzeybatı İran'dan gelen etkiler dağlık kesimde (Erzurum, Kars, Muş, Van), Mezopotamya'dan gelen etkiler ise daha çok ovalık kesimlerde kültürel değişime neden olmuştur. Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran'daki değişimin izleri yerleşim modelinin geçici bir hal alması ve boyalı seramiklerin ortaya çıkmasıyla kendini göstermiştir. MÖ II. binyılın söz konusu boyalı seramiklerinin kökeni daha çok İran'ın Urmiye bölgesinde aranmıştır¹². Değişimin mimarları ise "kurgan

Ankara, 1987, s. 217, 219 (İmamoğlu); A. Sagona., "Büyüktepe Höyük 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s. 230 (Bayburt Büyüktepe); A. Çilingiroğlu ve Z. Derin, "Van Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, s. 407; E. Konyar., İ. Ayman., C. Avcı., D. Yiğitpaşa., B. Genç ve R.G. Akgün, "Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları", *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Ankara, 2013, s.133 (Van Kalesi).

⁸ V. Sevin, A. Özfırat ve E. Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, s. 411, *Örneğin Van-Karagündüz Höyük'te Van-Urmiye kümesi içine sokulabilecek olan parçalar ile birlikte monokrom ve polikrom boyalı çanak çömleklerle temsil edilen parçalar Erzurum'dan Nahçıvan'a, Urmiye Gölü'nün batı kıyılarında değin genişleyen bir bölgede rastlanmıştır.*

⁹ V. Sevin ve E. Kavaklı, "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", s. 342; *Sevin'e göre tümü el yapımı ve açıkta olan bu kapların yanında içe dönük ağızlı, şişkin karınlı çömlekler ile uzun gövdeli, omuzsuz iri depo kapları üzerinde "Nahçıvan Kulpu" denen tutamaklara sıkça rastlanır.* V. Sevin, A. Özfırat ve E. Kavaklı, a.g.e., 2000, s. 412, Çizim: 5.

¹⁰ M. Işıklı, "Erken Transkafkasya Kültüründe Din ve Dini Aktiviteler ile Kültür Objelerine Yönelik Genel bir Değerlendirme", *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Editörler: Sağlamtimur, H. Abay, E. Derin, Z. Erdem, A.Ü. Batmaz, A. Dedeoğlu, F. Erdalkıran, M. Baştürk, M.B. Konakçı, E. İstanbul, 2009, s. 333-352.

¹¹ M. Işıklı, "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metallurgy in Nourtheast Anatolia" *Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean*, Edtörler: Ü. Yalçın, H. Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu, 2008b, s. 99-118; V. Ünsal, "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/3, Spring*, 2008, s. 396- 410.

¹² M. Edwards, "Urmiya Ware and It's contribution in North-western İran in the second millenium B.C, A Review of the Reseults of Excavation and Surveys" İran, XXIV, 1986, s. 57.

halkları” olarak adlandırılmıştır¹³. Zengin mezarları ve mezar hediyeleri olan bu halklar göçebe ve yarı göçebe yaşamı benimsemişlerdir¹⁴. Bu çoban halkları özellikle Kuzey Torosların kuzeyinde kalan dağlık kesimlerde hayvancı topluluklar halinde yaşamışlardır. Bu kültür insanların yaptıkları bazı madeni eserlerin Maikop Kurganları, Alacahöyük ve Horoz Tepe’de bulunanlarla kısmen benzerlik göstermesi dikkat çekicidir. Bu etkileşim süresince kimi zamanla yoğunlaşmış, kimi zaman göç yollarında meydana gelen aksaklıklar dolayısıyla azalmış, kimi zaman kesintiye uğramıştır. İletişimin azalması ekonomik hayatın kültürel kimliği etkilemesine neden olmuştur. Şöyle ki göçebe hayat geleneğinden vazgeçilmesi bu kesintiye bağlanabilir. Bazı bilim insanları tarım yapmakta olan Kuzeybatı İran ve Transkafkasya kültürlerinin MÖ II. binyıl başlarında ekonomik nedenlerle düzlükleri bırakarak, yüksek rakımlı alanlara yerleştikleri ve burada hayvancılık yaptıkları, yine ekonomik nedenlerle tekrar düz alanlara indiklerini öngörmektedirler. Yakındoğu’da yerleşik yaşamın sekteye uğraması ve yerleşim yerlerinin terk edilmesiyle sonuçlanan olaylar zinciri için MÖ 1.200 yılları temel alınırken Doğu Anadolu’da, özellikle İran ile komşu Van Havzasında, bu tarih MÖ 1.450/1.300 gibi daha erken bir tarihe çekilebilir¹⁵. Çünkü Geç Tunç Çağ- Erken Demir Çağ sürecinde Doğu Anadolu genelinde beylik-aşiret şeklinde kültürel ve politik bir yapı ortaya çıkacaktır¹⁶. Bu beylikler bu süre sonunda Doğu Anadolu’yu merkezi bir yapıya dönüştürecek olan Urartu Devleti’nin kurucuları olacaklardır¹⁷. Urartu Devleti’nin MÖ 7. yy.ın sonlarında tarih sahnesinden silinmesi MÖ 9. yy.dan itibaren süre gelen statükonun ve siyasi birliğin de sonu anlamına gelmektedir. Urartulardan sonra (MÖ 550 yılı sonrası) Doğu Anadolu ve İran’da ikinci kez siyasi birliği kuran Akhaimenid Hanedanlığı coğrafyaları satraplıklar haline dönüştürmüştür¹⁸. Yukarıda yaptığımız çalışma

¹³ A. Özfirat, “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı 2009-2010”, 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s. 539.

¹⁴ Aynur Özfirat, “Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)”, 36. *Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2014, s. 215.

¹⁵ R. Drews, *Changes in Warfare and the Catastroph B.C. The End of The Bronze Age*, Princeton, 1993, 3-8; R. J. Dyson, *Rediscovering Hasanlu*, Expedition 31.2.3, 1989, s.6; H. Biber ve S. Erdoğan, “Beylikler Döneminden Krallığa: Yeraltı Örne Oda Mezar Geleneği”, *Current Debates on Social Sciences., Human Studies 1*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018, 404.

¹⁶ A. Erdem, “Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, Iron Age Aşirets (Tribes) in Eastern Anatolia”, *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, Sayı: 14, 2011, s. 61.

¹⁷ A. Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994, s. 1.

¹⁸ H. Kalkan, “Van Havzası’nda Post Urartu, Med ve Akhaimenid Dönemlerinin Kültürel Tanımı Üzerine”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel*

sonucunda Doğu Anadolu, İran ve Güney Kafkasya üçgeninde Kalkolitik Çağdan Demir Çağ sonuna kadar iletişimin¹⁹ aralıklar olsa da devam ettiği görülmektedir.

İran ve Doğu Anadolu'nun Arkeolojik Kültür Varlıklarına Dönük Çalışmaların Tarihçesi

Türkiye'nin doğusunda yer alan İran, Türkiye'nin en büyük komşusu unvanına sahiptir. Her iki büyük coğrafya tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Doğu Anadolu ve İran coğrafyasının geride bıraktığı büyük uygarlıkların ve zengin kültürel mirasın ihtişamı tüm dünyanın dikkatini çekmektedir. Bu zenginlik Doğu Anadolu'da 18-19. yy'larda Keban Kurtarma kazıları ve seyahatlerin, gezginlerin yoğun ilgisi; İran'da 15 yy'dan itibaren başlayan arkeolojik araştırmalar ile gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Bu dönemlerde Doğu Anadolu'da yerli ve yabancı bilim insanları çalışma yürütürken, İran daha çok Avrupalı gezginlerce ziyaret edilmiş ve birçok Seyahatname yazılmıştır. Bu seyahatnameler vasıtasıyla İran'ın tarihi eserleri dünyaya tanıtılırken Doğu Anadolu'daki araştırmalar ve kazılar raporlar halinde yayımlanmıştır. Höyük, vadi ve mağaralarda günümüzden on bin yıl öncesine kadar uzanan arkeolojik buluntulara ve daha öncesine işaret eden bulgular bölgenin Paleolitik Çağdan itibaren insanlar tarafından yurt edindiklerini göstermektedir²⁰.

İran tarihini aydınlatmaya çalışan gezginlerden Sir Henry Rawlinson ve Danimarkalı Rasmus Rask gibi dilbilimciler ya da yazıt bilimciler "*Çivi ve Avesta*" yazıtlarını çözmüş, sonrasında Muhammed Khan Kaçar hükümdarlığında Fransız Jean Gore "Khajeh Tajdar" adlı kitabı yazmıştır. İran'da Arkeolojiye dönük çalışmalar Feth Ali Şah Kaçar döneminde devam ederken. Nasereddin Şah dönemine gelindiğinde tarihi kalıtlara önem verilmediğini, Fransızlara imtiyazların verildiğini Şah'ın özel hekimi olan Fevriye'nin yazıtlardan anlıyoruz²¹. Doğu Anadolu'da ise Keban kazılarının tamamlanmasından sonra tek tük araştırma ve kazı çalışmaları yapılmış ve sonrasında bölge uzun sürecek bir durgunluk dönemine girmiştir. İran'da ise Fransızlara

Sempozyumu, Bildiriler II, Edt. M. Işıklı ve B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 29-31.

¹⁹ S. Güneri, "Cultural Connections Between Anatolia and Caucasus- Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age", *Anatolia Antiqua* 10, 2002, s. 11- 77.

²⁰ H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1970", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 3*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.128; A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.3-10.

²¹ G., Masumi, "Nakhostin Gamhaye Bastan Shenasi dar Iran va Zaminehaye Tasvibe Ganun Atigat", Yusuf Hasanzadeh ve Sima Miri (Ed.), *Majmoe Magalat Hashtad Sal Bastanshenasi Iran*, Jeld Aval, 2012, s. 2.

tanınan imtiyazlar Pehlevi Dönemiyle birlikte kaldırılarak Ulusal Müze kurulmuştur²². Hem İran hem de Doğu Anadolu'nun son yılları baraj, yol, boru hattı gibi büyük projeler dışında sulama şebekelerinin geliştirilmesi, inşaat, toprak çekimi gibi küçük çaplı projelerle tehdit altında olan kültürel mirasların kurtarma kazalarına dönüktür. Biz bu makalemizde Doğu Anadolu'da ve İran'da gerçekleştirilen yukarıda sözünü ettiğimiz arkeolojik araştırmaların, çalışmaların genel tarihçesini daha detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız. İran ile paralel Doğu Anadolu'daki arkeolojik faaliyetlerin tarihini başlangıcından günümüze kadar yaşanan dönemsel farklılıklara göre beş döneme ayırarak değerlendirmeye alacağız.

Birinci dönem: başlangıcından 1927 yılına kadar geçen süre

İran'daki arkeolojik çalışmaların ilk kıvılcını gezginlerin önemli antik yerleşimleri ziyaret etmeleriyle başlar. İran'daki kadim medeniyetlerden kalan kalıntılar hakkında ilk bilgileri şair ve seyyah olan Bağdatlı Abudelef'in 952 yılında kaleme aldığı seyahatnameden öğreniyoruz. Abudelef, Erjan şehrinde gezdiği yerleri ve buralardaki antik dönemlerden kalan kalıntılar hakkında bilgi notları yazmıştır. Daha sonra, İspanyol Benjamin Bin Jannah, 1163 ve 1173 yılları arasında İran'ı ziyaret etmiş ve İran'ın güneyinde yer alan Huzistan bölgesindeki Susa tepesini gezmiştir. Bu gezisi sonrasında Susa tepesinin Tevrat'ta Şuşan olarak geçen yerle aynı yer olduğunu söylemiştir²³. Daha sonra, İran'ı ziyaret eden seyyahların Persapolis'e özel bir ilgi duydukları görülür. Nitekim 1318 yılında Almanyalı bir rahip olan Odrich von Pordenone²⁴, 1474 yılında Gosaphot Barbaro²⁵, 1626 yılında ise gezgin Thomas Herbert²⁶ adlı seyyahlar Persepolis'i ziyaret edip kitaplarında Persepolis'i tarif eden yazılar kaleme almışlardır. Thomas Herbert'in kaleme aldığı kitabında isimsiz bir ressamın çizdiği Persepolis görüntüsü yer almaktaydı, ancak bu resim hatalı olduğu için Herbert başka bir ressam olan Venzel Hollar'dan Persepolis'in farklı bir görüntüsünü çizmesini istemiştir. Böylelikle Herbert'in kitabının resimleri Persepolis'in kalıntılarının en eski tablolarını da yansıtacak şekilde düzeltilmiştir²⁷ (Şekil. 2). Thomas Herbert'ten önce, 1621 yılında yine Persepolis'i ziyaret eden Pietro Della Valle Persepolis'deki çivi yazılarını kopyalamıştır. Çivi yazısı ile

²² S. Malek Shahmirzadi, *Iran dar Pish az Tarikh, Bastanshenasi Iran az Agaz ta Sepideh Dam Shahrneshini*, 2003, s. 38,43,47-48.

²³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 26, 33-34.

²⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 26.

²⁵ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.27.

²⁶ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.28.

²⁷ S. Malek Shahmirzadi, "Moruri bar Tarikhcheh Motaleat Bastanshenasi dar Iran", *Majale Bastanshenasi va Tarikh*, Sale Aval, Shomare 2, 1987, s. 61-62.

İlgili ilk tespit ettiği şey bu yazının soldan sağa doğru yazılan bir dil ailesine ait olduğudur. Daha sonra, 1631 yılında Andre Daulier des Landes, Persepolis'i ziyaret etmiş ve resimlerini çizmiştir. Bu çizimler ise Persepolis'in seyyahlar tarafından yapılan ilk çizimlerini oluşturur²⁸. Daha sonra, 1701 yılında, Hollandalı Ressam Cornelis de Bruin yine Persepolis'e gelmiş ve Des Land'tan daha ayrıntılı bir şekilde Persepolis'i resmetmiştir. Cornelis de Bruin bu çalışmasına ek olarak çivi yazılarının kopyalarını çıkartmıştır²⁹. Gezginlerin yaptığı bu çalışmalardan yararlanan Georg Friedrich Grotefend, 1802 yılında çivi yazısının okunması ile ilgili bir takım kurallar oluşturmuştur. 44 yıl sonra, 1846 yılında, Grotefend'in koyduğu kurallara uyan Henry Rawlinson çivi yazısını tercüme etmeyi başarmıştır³⁰.

Kaçarlar döneminde, 1840-1842 yıllar arasında, İran'a İngiltere ile olan diplomatik işler için gelen Henry Layard ve De Bode, Huzistan bölgesini gezerek antik yerleşimlerle ilgili bilgiler toplamışlardır (Şekil. 3sol)³¹. Yine Kaçarlar döneminde, Feth Ali Şah Kaçar hükümdarlığında, İran büyükelçisinin İngiltere'ye gidişi, İran arkeolojisinin gelişimi için önemli bir adım olarak sayılmaktadır. Bu dönemle birlikte çok sayıda sanatçı İran'a gelmiş, antik yerleşimleri ziyaret etmişlerdir. Bu ziyaretlerden birini gerçekleştiren James Morier, Rey şehrindeki Sasani döneme ait kabartmaların resmini çizmiştir. Kaçarlar döneminde silinen bu kabartmanın yerine, FethAli Şah Kaçar kabartması yapılmış olması bu çizimlerin önemini göstermektedir. Çünkü Sasani dönemine ait olan kabartmanın şekli sadece Jeans Morier'in yaptığı çizimler sayesinde bilinmektedir (Şekil. 3sağ). Jeans Morier ülkesine döndükten sonra, İran ile ilgili gördüklerini "*İran, Ermenistan, Küçük Asya ve İstanbul'da Seyahat*" adlı eserinde yazmıştır³². Kaçar hanedanlığı döneminde, Nasereddin Şah hükümdarlığında birtakım kazılar gerçekleştirilmişse de ne yazık ki bu arkeolojik faaliyetler gerçek anlamda sistemli arkeolojik kazılar halini alamamıştır. Bunlar antik anıtların maddi değerine yönelik yapılmış çalışmalardan öteye gidememiştir³³. 1850 yılında, İngiltereli jeolog William Kennet Loftus dört yıl boyunca Susa Tepesi'nde kazı çalışmaları gerçekleştirmiştir. Loftus'un amacı daha çok müzelik eserleri bulup İngiltere'ye taşımaktır³⁴. Loftus'tan sonra, 1885 yılında

²⁸ M.R. Riyazi, "Az Muze Iran Bastan ta Muze Melli Iran" *Majale Muzeha, Shomare 30*, 2002, s.20.

²⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.28.

³⁰ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.30.

³¹ S. Doroudian, "Pajoheshi Darbareh Nagsh Barjesteh Sasani Rey", *Majale Asar, Shomare 71*, 2016, Tasvir 5.

³² S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s.31-32.

³³ E. Negahban, *Moruri bar Panjah Sal Bastanshenasi Iran*, 2006, s. 39.

³⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.* 1987, s.66.

Marcel August Dieulafoy yine Susa Tepesi'nde kazı yapmıştır³⁵. 1895 yılına geldiğinde Nasereddin Şah Kaçar, Fransızlara tüm İran'da kazı yapma hakkı vermiştir. Bu imtiyaz 1897 yılında Nasereddin Şah'ın suikasta kurban gitmesiyle durdurulmuştur. Bu nedenle Fransız Kültür Bakanlığı bizzat araya girerek Jacques de Morgan'ı İran'a göndermiş ve Susa Tepesi'nde kazı yapması için izin alınmıştır (Şekil. 4). Ancak Huzistan Valisi olan Ein Eldovleh onunla çalışmayı reddettiği için Susa Tepesi'nin araştırılmasını engellemiştir. 1897'de Müzefereddin Şah'ın Fransa'yı ziyaretinden üç yıl sonra, 1900 yılında Fransızlara 60 yıl boyunca İran'da kazı yapmaları için tekrar imtiyaz verilir³⁶. Jacques de Morgan başkanlığında, Fransızların yürüttüğü kazı çalışmaları Huzistan Bölgesi'ndeki Susa Tepesi'nde yoğunlaşmıştır³⁷.

İkinci dönem: 1927-1941 yılına kadar geçen süre

1925 yılında Kaçar hanedanlığının yıkılışından sonra Pehlevi döneminde, 1927 yılında, İran'ın milli meclisinin Fransızlarla yapılış olan anlaşmayı iptal etmesiyle birlikte³⁸ İran'da arkeolojik faaliyetlerde ikinci dönemine geçilmiştir. Bu süreçle birlikte başka ülkelerden uzman arkeologlara da İran'ın çeşitli bölgelerinde kazı yapma imkânı sunulmuştur. Yapılacak arkeolojik araştırmaları denetlemek için "Edareye Kolle Etigat/ Eski Eserler Kurumu" adlı bir bakanlık kurulmuş ve Fransız vatandaşı olan Ander Godard bu bakanlığın genel müdürlüğüne atanmıştır. Bu bakanlığın adı daha sonraları "Arkeoloji Kurumu", daha sonradan da "İran Arkeoloji Merkezi" olarak değiştirilmiştir. 1964 yılına kadar, kazı, yüzey araştırılması, restorasyon ve diğer benzer faaliyetler bu merkezin çatısı altında gerçekleştirilmiştir³⁹. Bu dönemde bir diğer önemli adım, "Müze İran Bastan/İran Ulusal Müzesi'nin yapılmasıdır. Müze'nin mimari Godard, müzeyi tasarlarken Irak'ta Tisfun şehrinde bulunan Sasani döneme ait Tag-i Kesra'nın yapısından ilham alması oldukça şaşırtıcıdır. Birçok önemli projenin gerçekleştirildiği müzenin inşasına 1934 yılında başlanmış ve üç yıl sonra, 1937 yılına geldiğinde resmi olarak açılışı gerçekleştirilmiştir⁴⁰ (Şekil. 5). Bu dönemde, Muhammed Reza Şah hükümdarlığı zamanında, İran'ın kültürel kimliğini yansıtan Pers kültürünün sanatı, edebiyatı tanıtılarak bir proje şeklinde ön plana çıkartılmaya çalışılmıştır. Bunun devlet projesi şeklinde ele alındığını Kraliyet ailesi tarafından tarih ve arkeoloji kitaplarında Pers kültürünü yüceltecek şekilde tekrardan ele alınmasından anlıyoruz. Mohammed Reza Şah, 1971 yılını büyük Kyros'un yılı ilan etmiş ve Persepolis'te

³⁵ K. Abdi, "Sado Si Sal Hafari dar Shush" *Majale Miras Farhangi* 12, 1994, s. 90.

³⁶ G. Masumi, *Tarikhcheh Elm-e Bastanshenasi*, 2004, s. 34.

³⁷ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43.

³⁸ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43.

³⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 43-44, 46-47.

⁴⁰ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47.

sembolik törenler yapmıştır. 1975 yılında ise Şahen Şah takviminde Kyros'un kurduğu Akhemenid İmparatorluğunun başlangıcı milat alınır⁴¹.

Üçüncü dönem: 1940-1965 yılına kadar geçen süre

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1940'ların başında Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'nin genç araştırmacılarından İ. Kılıç Kökten, bölgenin prehistoryasını incelemek amacıyla yüzey araştırmalarına başlar. Daha çok prehistorik süreçte Doğu Anadolu-Karadeniz kültürel ilişkilerini inceleyen Kökten, bölge arkeolojisine büyük katkılar sunar⁴². Bölgede İ.Kılıç Kökten tarafından yapılan araştırmalarda Tunceli, Elazığ ve Malatya'da Paleolitik Çağ'a ait arkeolojik kalıntılar bulunmuştur⁴³. Kafkas dünyasına en yakın yerleşimlerden Erzurum-Karaz Höyüğü'nde ilk sondaj çalışmasını 1942 yılında Türk Tarih Kurumu adına H.Z. Koşay yürütür⁴⁴. 1950'li yıllara gelindiğinde hem Türk Arkeolojisi hem de Doğu Anadolu arkeolojisi sönük geçer. 1956-1957 yılları arasında İngiliz araştırmacı C.A. Burney'in bisikletle Doğu Anadolu genelinde yaptığı yüzey araştırması, bölge arkeolojisinin gelişimindeki mihenk taşlarından birini teşkil eder⁴⁵. 1960'lı yıllarda Erzurum'da iki önemli proje hayata geçirilir. Karaz kazılarında 14 yıl sonra 1960'da Pulur'da⁴⁶ ve bir yıl sonrasında (1961) Güzelova Höyük'te⁴⁷ kazılar yapılır. Birer sezon yapılan kazıları Türk Tarih Kurumu adına yine H.Z. Koşay yürütür. Çalışmalar Erzurum ve çevresinin prehistoryasının anlaşılmasına ön ayak olmuştur.

⁴¹ M. Pehlevi, *Vazifeam dar Gebale Keshvaram*, 1973, s.20-50.

⁴² İ.K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1-No.2*, Ankara, 1971, s.14.

⁴³ İ. K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1-No.4*, Ankara, 1974, s.1-2; İ.K. Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.2-3.

⁴⁴ H.Z. Koşay, "Karaz Sondajı", *III. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Tebliğler*, 1948, 165-169; H. Z., Koşay ve K. Turfan, "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Bellekten XXIII/91*, 1959, s.349-413.

⁴⁵ C. Burney, "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, 1958, s.157- 209.

⁴⁶ H.Z. Koşay, ve H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları Nr. 24, Fen Edebiyat Fakültesi-Arkeoloji Serisi Nr. 9, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964.

⁴⁷ H.Z. Koşay, ve H. Vary, *Güzelova Kazısı, Atatürk Üniversitesi Yayınları No. 46, Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Seri. 20*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1967.

İran'da ise ikinci dünya savaşının patlak vermesiyle yakın doğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi, İran'da da arkeolojik araştırmalarda bir kesinti yaşanır⁴⁸ ve savaşın sona ermesi ile birlikte İran'da arkeolojik faaliyetlerde üçüncü dönemine geçilir. İran'da arkeolojik faaliyetler yaygınlaşmış ve farklı ülkelerden arkeologlar İran'da çalışmaya devam etmiştir. Yabancı arkeologların faaliyetleri dışında, İranlı arkeologların da zaman zaman İran'ın değişik bölgelerinde kazı çalışmalarına başlamaları ulusal temelli araştırmaların ilk kıvılcıkları olarak kabul edilir. 1947 yılında, mühendis Ali Hakemi ve Muhammed Rad başkanlığında ve tamamen İranlı uzmanlardan oluşan bir ekip tarafından Hasanlu Tepesi'nde kazı çalışmalarına başlanmıştır. 1956 yılına gelindiğinde İran kültür Merkezi Müdürü Muhammed Taği Mostafavi, Pensilvanya Üniversitesi'nin müze müdürü Dr. Reni'den Hegmataneh Tepesi'nin yerine Hasanlu Tepesi'nde kazı yapmasını istemiştir. Bu istek üzerine Dr. Reni 1957'de İran'a gelerek Hasanlu Tepesini ziyaret etmiştir. Aynı yıl Robert Dyson başkanlığında bir ekip Hasanlu Tepesi'nde kazı yapmak için İran'a gönderilir⁴⁹. Bu dönemin bir başka önemli atılımı ise 1961 yılı itibariyle Tahran Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü'nün arkeolojik kazılarında önemli rol oynamasıdır⁵⁰.

Dördüncü dönem: 1965-1980 yılına kadar geçen süre

Doğu Anadolu Bölgesi'nde 1970-1980'li yıllarda gerçekleştirilen Keban ve Karakara baraj gölü sahasındaki araştırmalar ve kazılar bölgenin arkeolojisini canlandırmıştır. Bu yıllarda Elazığ'da Murat Suyu üzerinde Eşkini Şefi⁵¹, Hastek/Yeni Yapanlar⁵², Malatya Kuruçay çevresinde⁵³, Kars Borluk⁵⁴, Kağızman Yazılıkaya ve Kubanağa⁵⁵, Van Yedisalkım/Put Mağaraları'nda⁵⁶ Paleolitik Çağ'a ait arkeolojik izlere ve resimlere ulaşılmıştır. İnsanoğlunun yerleşik yaşama geçtiği Neolitik Dönemle birlikte ticari ve kültürel boyutu olan bölgeler arası bir ilişki ağı oluşur⁵⁷. Neolitik Dönem araştırmalarının hızlandığı 1950-1960'lı

⁴⁸ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 44.

⁴⁹ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 44.

⁵⁰ M.R. Riyazi, *a.g.e.*, 2002, s.21.

⁵¹ İ.K. Kökten, *a.g.e.*, 1971, s.16.

⁵² İ.K. Kökten, *a.g.e.*, 1974, s.1-5.

⁵³ I. Yalçınkaya, H. Muller-Beck ve G. Albrecht, "Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler 1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.30.

⁵⁴ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, 1987, s.53.

⁵⁵ İ.K. Kökten, "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1975, s.95.

⁵⁶ O. Belli, "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van –Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı. 28-29, 1975, s.1-3.

⁵⁷ *En erken örneklerden Malatya Köşkerbaba'nın Neolitik dönem buluntu topluluğunu Diyarbakır Çayönü ile Elazığ Boytepe'den bilinen buluntulara benzeştirmek mümkündür.* M. Özdoğan, *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırmaları*, Orta Doğu

yıllarda Torosların kuzeyi olan Dağlık Kuşak'ta bu sürece ait yerleşimlerin olmayacağı düşünülüyordu. Ancak 1970-1980'li yıllarda Keban ve Karakaya barajı yapım çalışmaları sırasında birçok Neolitik yerleşim tespit edilmiştir⁵⁸. Bu veriler bölgede en azından Fırat gibi önemli akarsu vadilerinde Neolitik Dönem'in güçlü bir şekilde yaşandığını kanıtlamıştır. Neolitik Dönemi izleyen Kalkolitik dönemde bölgeler arası iletişim ağı daha da belirginleşmeye başlar⁵⁹. Bu sürecin en önemli özelliği Mezopotamya'da güçlenen Halaf-Ubaid⁶⁰ ve Uruk⁶¹ uygarlıkları ve onların artan hammadde ihtiyaçları olmuştur. Bölgede Torosların kuzeyinde kalan dağlık kesimin Kalkolitik Dönemi çok iyi aydınlatılamamıştır. Bu bölgenin Geç Kalkolitiğinde iletişim yelpazesinin boyutları Nahçıvan'ı da içine alarak Kuzeybatı İran, Güney Kafkasya'ya kadar ulaşmıştır⁶².

İran'da ise 1964 yılında "Kültür ve Sanat Bakanlığının" kurulması ile birlikte⁶³ arkeolojik faaliyetler de dördüncü dönemine geçilir. Bu kurumun mevcut bakanlıklar listesine eklenerek Bakanlığın başına Mehrdad Pehelbod getirilmiştir. Kültür ve Sanat Bakanlığının kuruluşunun başlangıcında, Arkeoloji Bölümü'nün sorumluluğu ise Abdol Ali Pormend'de verilmiştir. 1971 yılına gelindiğinde İran Arkeoloji Merkezi'nin başına Firouz Bagherzade atanmıştır.

Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset, İstanbul, 1977, s.43.

⁵⁸ M. Özdoğan, *a.g.e.*, 1977, s.43.

⁵⁹ U. Esin, "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1 No: 7, Ankara, 1982, s.71-93.

⁶⁰ U. Esin, ve G. Arsebük, "Tülintepe Kazısı 1971", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 4, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1974, s.142*; H. Hauptmann, "Körtepe Kazıları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.25 (Habusu Körtepe, Tülintepe ve Norşuntepe)*; U. Parlüt., *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt: 1-2, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2011, s.250 (Çımaz I/Sekarat)*; U. Esin, "1980 Yılı Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1981, s.39 (*Değirmen-tepe*); E. Konyar, "Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.409- 428 (*Van-Tilkitepe, Eski Van Kalesi Höyük*).

⁶¹ U. Esin, "Tepecik Kazısı 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.94 (Elazığ-Tepecik/Makaraztepe)*; M. Frangipane, ve F. Balossi, "The 2002 Exploitation Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, Ankara, 2004, s.398.

⁶² H.Z. Koşay, "Pulur (Sakyl) Kazısı 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.99-106*; H.Z. Koşay, *a.g.e.*, 1972, s.127- 138 (*Tunceli Pulur Sakyl Höyük*); A. Palmieri, "Arslantepe Kazıları", *V. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 1984, s.100.*

⁶³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47.

Bagherzade İran'ın Arkeoloji Merkezini, 1978 yılının ortasına kadar yönetmiştir⁶⁴. Bagherzade'nin gerçekleştirdiği en önemli eylemlerinden biri, ortak arkeolojik grupların oluşturulması olmuştur. Bagherzade'den önce, İran'a gelen arkeoloji ekipleri gerekli belgeleri elde ettikten sonra, İran Arkeoloji Merkezinden bir temsilci ile birlikte çalışma bölgesine gitmekteydiler. Bagherzade tarafından yapılan değişikliklerle birlikte, İran Arkeoloji Merkezi bünyesindeki bir arkeolog temsilci olarak gruba katıldı ve bu vesile ile araştırma İran ve yabancı grup arasında ortaklaşa yapılmaya başlandı. Bagherzade'nin bir başka eylemi, yabancı arkeologlara verilen imtiyazların kaldırılmasıdır. Mevcut kurallara göre, kazılardan elde edilen ilk on eser İran hükümetinin payına, daha sonra ele geçen eserler iki eşit paya bölünüyordu. Bu imtiyaz, Bagherzade tarafından iptal edildi ve bu süreçle birlikte kazılarda, yüzey araştırmalarında ele geçen eserlerin tamamının İran'a ait olduğunun altı çizildi. Bagherzade'nin bir diğer önemli girişimi İran Arkeoloji Merkezinde yıllık seminerlerin düzenlenmesi olmuştur. Her yıl düzenli bir şekilde, ülkede arkeolojik faaliyetler gerçekleştiren ekiplerin başkanları bu seminerlere katılıp, gerçekleştirdikleri faaliyetleri hakkında bir rapor sunmuşlardır. Bu seminerlerin yapılması ile birlikte genç İran'lı arkeologların⁶⁵ bilgi ve tecrübelerini artmıştır.

Beşinci dönem: 1979-2019 yılına kadar geçen süre

1980'lerin sonları ve 1990'lar Doğu Anadolu Bölgesi'nde, özellikle Erzurum'da bir kaç tane dikkate değer arkeolojik çalışma yürütülmüştür. Bunlardan bir tanesinde Atatürk Üniversitesi adına S. Güneri 1987 yılında Sos Höyük'te tek sezonluk kazı çalışması yürütmüştür. Beraberinde Erzurum çevresindeki yüzey araştırmalarını yürütürken 2000 yılında Bulamaç Kazısına başlamıştır⁶⁶. 1990'ların heyecan uyandıran çalışmalarından bir diğeri Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunan Bayburt-Büyüktepe'nin 1990-1992 yılları arasında Avustralyalı araştırmacı A. Sagona tarafından kazılmış olmasıdır. Sagona, Büyüktepe kazılarının ardından Erzurum'a yönelir ve 1994-2003 yılları arasında bölgenin en uzun ömürlü ve sistemli tek çalışması olan Sos Höyük kazısını yürütür⁶⁷. Erzurum Atatürk Üniversitesinden

⁶⁴ S. Malek Shahmirzadi, "Eshareyi Mokhtasar Bar Tahavole Bastan Shenasi dar Iran", *Majale Asar, Shomareye 12,13 va 14*, 1986, s.142-143.

⁶⁵ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47-48.

⁶⁶ S. Güneri, "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, 1988, s.45-76; S. Güneri, "1987 Yılı Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Doğu Anadolu-Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, 2000, s.1-58; A. Güneri, M. Erkmen, B. Gönültaş, "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I*, Ankara, 2003, s.249- 258.

⁶⁷ Sagona, A. "The Bronze Age- Iron Age Transition in Northeast Anatolia A View From Sos Höyük", *Anatolian Iron Ages 4*, Edt. Çilingiroğlu, A. Matthews, R. 1999, s.153-164; Sagona, A. "Sos Höyük and Erzurum Region in the Late Prehistory: A

hocamız Prof. Dr. M. KARAOSMANOĞLU'nun kısa süreli Çiğdemli Höyük⁶⁸ kazıları ilin arkeolojik çalışmalarından bir diğerini teşkil etmektedir. Bunlar dışında arkeolojik çalışma süreci Erzurum için Sos Höyük kazılarına değin son derece sönük geçmiştir. Uzun bir aradan sonra 2002 yılında başlayan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı projesi kapsamında yapılan yüzey araştırması ve kazılarla bölgede tekrar arkeolojik kıpırdanma gerçekleşmiştir. Erzurum içerisinde: Erzurum-Pasinler'de Tasmator⁶⁹ ve Tetikom Höyükleri, Erzurum-Aşkale'de Güllüdere ve Tümentepe Höyüklerinde kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 2001-2002 yılları arasında KARAOSMANOĞLU başkanlığında Erzurum-Kars yöresi genelinde yüzey araştırmaları da gerçekleştirilmiştir⁷⁰. Yine Atatürk Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve Önasya Bilim Dalı Başkanı Mehmet IŞIKLI tarafından 2002 yılı Pulur sondajını gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirilen bu kazı sonucunda Doğu Anadolu Bölgesinin doğu yarısının tarihsel serüveni daha erken bir tarihe çekilmiştir. C14 sonuçları MÖ 4.242-4.075 tarihlerini vermiştir⁷¹. 2003 yılında Sos Höyük kazılarının bitmesi üzerine bölge tekrar eski arkeolojik sessizliğine geri dönmüştür. Şuan için Erzurum genelinde sadece Atatürk Üniversitesi Eski Çağ Anabilim Dalından A. Ceylan, 2000'den beri eden yüzey araştırmalarına devam etmektedir. Ancak Ceylan bölgenin Prehistoryası'na dönük çalışmalardan ziyade Eski Çağ Tarihi alanında çalışmalarını yürütmektedir⁷².

İran'da ise Pehlevi hanedanlığından sonra, 1979 yılında, İran İslam Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte arkeolojik çalışmalara ilişkin faaliyetlerde değişiklikler yaşanarak⁷³ beşinci aşamaya geçilmiştir. Devrimin ilk yıllarında arkeolojik araştırmalar durma noktasına gelir.

Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", Edt. Marro, C. vd. *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, 2000, s.329-373; A. Sagona, ve C. Sagona, "Excavations at Sos Höyük 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies* 37, 2000, s.56-127.

⁶⁸ M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, ve R. Akarsu, "Erzurum ve Pasinler Yüzey Araştırmaları", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı*, Edit: Yılmaz, M.A., Kasapoğlu, H., 2015, s.431- 440.

⁶⁹ S. Yücel Şenyurt, "Tasmator Kurtarma Kazıları", *Tasmator*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2011, s.7-36.

⁷⁰ M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, ve B. Can, " 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması", *20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara, 2003, s.345-356; M. Karaosmanoğlu, M. Işıklı, B. Can, "2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması", *21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, Ankara, 2004, s.301-310.

⁷¹ M. Işıklı, *a.g.e.*, 2006, s.13-30; M. Işıklı, "Recent Investigations At Pulur (Erzurum): Observations On Northeast Anatolian Ceramics", *Ceramics in Transitions : Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, *ANES Supp.* 27, Edit. Rubinson, K. Sagona, A., 2008a, s.267-290.

⁷² A. Ceylan, O. Özgül, A. Bingöl, Y. Topaloğlu, Y. Günasdı ve İ. Üngör, "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Ankara, 2014, s.277-292.

⁷³ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 47-48.

1980 ile 1988 yılları arasında yapılan İran-İrak savaşı sırasında, 1986 yılında İran Parlamentosu kültürel miras örgütünün kurulmasını kararlaştırır. 1988 yılına gelindiğinde kültürel miras örgütünün çalışma tüzüğü hazırlanır. Kültürel Miras Örgütü'nün kurulması ile birlikte arkeolojik araştırmalarda canlanma görülür. Özellikle sistematik araştırmaların bu örgüt kurulduktan sonra arttığı görülmektedir⁷⁴. İran'da son yirmi yıldır devam eden inşaat projeleri ve baraj projeleri kapsamında bir dizi önemli yüzey araştırmaları ve kazılar gerçekleştirilir. Genellikle, baraj inşası veya inşaat sahasının geliştirildiği alanlarda uygulanan projeler kapsamında arkeolojik faaliyetler gerçekleştirilir. Bunlara ek olarak, yol projeleri, sulama şebekelerinin geliştirilmesi, su ve atık su boru hatları ve benzeri projelerle tehlikeye giren kültürel miraslar için kurtarma projeleri gerçekleştirilir. Bu kapsamda son yirmi yıl içerisinde tehlikede olan anıtları kurtarmak için çok sayıda kurtarma kazısı yapılmıştır. Örneğin Seymare Barajı⁷⁵, Darian Barajı⁷⁶, Meruk Barajı⁷⁷, Sumbur ve Chandyar Barajları⁷⁸, Kuchro Barajı⁷⁹, Kangir Barajı⁸⁰ ve Molla Sadra Barajı⁸¹ Havzalarında kalan arkeolojik sit alanlarında kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir (Şekil. 1). Bunlardan Seymare Barajı, Ilam ve Lorestan illeri arasında yer almaktadır. Seymare Barajı'nın sınırları içerisinde farklı dönemlere ait önemli arkeolojik yerleşimler bulunmaktadır⁸². Bu yerleşimlerden biri de Barzavale alanıdır; bu alanda 2007 ve 2013 yıllarında kurtarma kazısı yapılmış ve Sasani döneme ait kalıntılara ulaşılmıştır⁸³. Günümüzde, İran'daki arkeolojik faaliyetler İranlılar ve bazen de İran'lı

⁷⁴ S. Malek Shahmirzadi, *a.g.e.*, 2003, s. 49-50.

⁷⁵ L. Niakan, *Pajoheshhaye Bastanshenasi Hoze Abgir Sad Seymareh*, 2016a.

⁷⁶ F. Biglari, ve diğ., "Baresi va Kavosh Nejatbakhshi dar Mahdoude Sad Darian, Uraman (Huraman) Kordestan va Kermanshah", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.49-54.

⁷⁷ M. Biranvand, "Kavosh Nejatbakhshi Tape Choga Galateh dar Hoze Sad Meruk, Ostan Lorestan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.63-69.

⁷⁸ M.J. Jafari, ve N. Rajabi, "Baresi va Shenasaesi Sadhaye Sombar va Chandyar dar Ostan Khorasan Shomali", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.94-98.

⁷⁹ K. Arab ve M. Rashidi Arzande, "Kavoshhaye Nejatbakhshi mohavatehhye Ku. 103 va Ku. 104 Sad Kuchro-Golpayegan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.422-429.

⁸⁰ A. Lashgari, ve Diğ., "Kavosh Nejatbakhshi Mohavateh Bastani Zij- Hoze Abgir Sad Kangir (Eyvan-Ilam)", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.570-577.

⁸¹ A.R. Hojabri Nobari, ve diğ., "Tosea Farhangi Javame Shomal Fars dar Dore Bakun: Tape Mehr Ali", *Majale Motaleat Bastanshenasi*, Dore 4, Shomare 2, 2012, s. 83-101.

⁸² L., Niakan, "Kavosh Mohavateh Gela Pirooz Ali dar Hoze Abgir Sad Seymareh", *Baresihaye Bastanshenasi dar Hoze Sad Seymareh*, 2016b, s.122-123.

⁸³ Sh. Hourshid, ve S.R. Musavi Haji, "Kavosh Bastanshenasi dar Mohavateh Barzavaleh, Hozeh Sad Seymareh, *Majale Asar*, Shomare 68, 2015, s.96,106.

ve yabancı gruplar tarafından modern yöntemlerle yapılmaktadır. Bu araştırmalar her yıl çeşitlenerek devam etmektedir.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Doğu Anadolu ve İran'daki arkeolojik araştırmaların tarihçesi uzun yıllar öncesine dayanmaktadır. Her iki coğrafyada en erken arkeolojik araştırmalar gezginlerin önemli antik yerleşimleri ziyaret etmeleriyle başlar. Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların başlangıcı ise daha çok yerli bilim insanlarının emeğine dayanırken, İran'daki arkeolojik araştırmaların temeli yabancı gezginlerin İran'a gelişiyle atılmıştır. Doğu Anadolu'daki arkeolojik çalışmaların başlangıç yılları Keban Kazılarına; İran'ın ise Kaçarlar dönemine kadar gitmektedir. Doğu Anadolu'nun bu çalışmaları proje tabanlı yerli ve yabancı bilim insanlarıyla ortaklaşa yürütülürken İran'ın erken dönem çalışmaları ülkenin yöneticilerinin ilgisine dayalı ve antik nesnelere edinmek amacıyla Fransızlara imtiyazlar verilerek yapılmıştır. Bu süreci izleyen Pehlevi Döneminde ise bu imtiyazlar kaldırılmış, İran Arkeolojisinde kurumsal değişikliklere gidilerek pozitif adımlar atılmıştır. İran Ulusal Müzesi'nin oluşturulması ve yıllık seminerlerin düzenlenmesi bu adımlardan biridir. 1979 yılında, İran İslam Devriminden sonra da İran Arkeolojisinde önemli değişiklikler gerçekleşmiştir.

Keban Kazılarının sonlanması ve İran İslam Devriminden sonra hem Doğu Anadolu hem de İran Arkeolojisi "*durağan dönem*" girmiştir. İran'da 1988 yılında Kültürel Miras Örgütü'nün kurulması; Doğu Anadolu'da ise 1980-1990 yılları arasında Erzurum ve Bayburt genelinde yüzey araştırmaları ve kazıların başlamasıyla birlikte "*canlanma dönemine*" girilmiştir. Her iki coğrafyada arkeolojik çalışmalar canlanır ve özellikle sistematik araştırmalarda büyük artış yaşanır. Sonrasında Doğu Anadolu'da ve İran'da bireysel çalışmalar sürdürülürken biryanda da yoğun inşaat faaliyetleri ve baraj yapım çalışmaları nedeni ile sit alanlarında yaşanacak tahribatı önlemeye yönelik kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda çok sayıda arkeolojik kesif gerçekleştirilmiştir. Fakat yapılan kazı ve araştırma çalışmalarının oranı hiçbir zaman bölgelerin zengin potansiyeli ile doğru orantılı olamamıştır. İran ve Doğu Anadolu'daki kale ve höyüklerde yürütülen kazılar bölge arkeolojisinin temel problemlerine çözüm getirmede yeterli olamamıştır. Bu olumsuz tablonun birçok nedeni olduğu açıktır ve bunların başında da Doğu

Anadolu'dan Kuzeybatı İran'a uzanan coğrafyasının sahip olduğu zorluk gelmektedir.⁸⁴

Son yıllarda özellikle Van coğrafyasında Urartu medeniyetinden kalma; Kuzeybatı İran'da ise höyüklerle yönelik artan arkeolojik araştırmalar ve çalışmalar hem sahada hem de laboratuvarlarda teknolojik gelişmelerin katlanarak artmasını sağlamıştır. Arama metodları sürekli olarak güncellenmektedir ve bugün gelinen noktada araştırmalar her iki bölgedeki kapsamlı çalışmalarla bağlantılıdır. Bugün kullanılan bilimsel yöntemler arasında radyokarbon, bitki ve hayvan parçacıklarının incelenmesi, analiz edilmesi bulunmaktadır. Tüm bu yöntemler, araştırmalardan elde edilebilecek bilgi miktarını arttırmaktadır. Günümüzde her iki coğrafyada yürütölen arkeolojik faaliyetler modern yöntemler kullanarak daha çok yerel üniversitelerden bilim insanları tarafından yürütölmektedir.

⁸⁴ M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.

Kaynakça

- Abdi, K., "Sado Si Sal Hafari dar Shush", *Majale Miras Farhangi* 12, 1994, s.87-105.
- Amiet, P., *Shush-e 6000 Sale*, (Çev.Ali Musavi), 2010.
- Arab, K. ve Rashidi Arzande, M., "Kavoshhaye Nejatbakhshi mohavatehhye Ku. 103 va Ku. 104 Sad Kuchro-Golpayegan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, 422-429.
- Belli, O., "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van - Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı. 28-29, 1975, s.1-40.
- Biber, H. ve Erdoğan, S., "Beylikler Döneminden Krallığa: Yeraltı Örne Oda Mezar Geleneği", *Current Debates on Social Sciences,, Human Studies 1*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2018, 404-415.
- Bilgi, Ö., "Köşkerbaba Kazıları 1979", *II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1980, s.113-119.
- Biglari, F. ve diğ., "Baresi va Kavosh Nejatbakhshi dar Mahdoude Sad Darian, Uraman (Huraman) Kordestan va Kermanshah", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.49-54.
- Biranvand, M., "Kavosh Nejatbakhshi Tape Choga Galateh dar Hoze Sad Meruk, Ostan Lorestan", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi Iran*, 2017, s.63-69.
- Burney, C., "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze", *Anatolian Studies VIII*, 1958, s.157-209.
- Ceylan, A., Özgül, O., Bingöl A., Topaloğlu, Y., Günaşdı, Y. ve Üngör, İ., "2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara, 2014, s.277-292.
- Çilingiroğlu, A., "Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara 1988, s.229-248.
- Çilingiroğlu, A., *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994.

- Çilingiroğlu, A., ve Derin, Z., "Van Dilkaya Kazısı 1990", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, s.403-422.
- Darga, M., "Şemsiyetepe Kazıları 1985 Sezonu Sonuçları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara, 1987, s.157-172.
- Doroudian, S., "Pajoheshi Darbareh Nagsh Barjesteh Sasani Rey", *Majale Asar*, Shomare 71, 2016, s.53-66.
- Drews, R., *Changes in Warfare and the Catastroph B.C. The End of The Bronz Age*, Princeton, 1993.
- Duru, R., *Keban Projesi Deđirmentepe Kazısı 1973*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri III, No.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979.
- Dyson, R.J., *Rediscovering Hasanlı*, Expedition 31.2.3, 1989.
- Edwards, M., "Urmiya Ware and It's contribution in North-western İran in the second millenium B.C. A Review of the Results of Excavation and Surveys"İran, XXIV, 1986, s.57-77.
- Erdem, A., "Doğu Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, Iron Age Aşirets (Tribes) in Eastern Anatolia", *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, Sayı: 14*, 2011, s.59-68.
- Erzen, A., *Doğu Anadolu ve Urartular*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.107-129.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6, Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.79-94.
- Esin, U., "1980 Yılı Deđirmentepe (Malatya) Kazısı Sonuçları", *III. Kazı Sonuçları Toplantısı*, DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Müdürlüğü Matbaası, Ankara, 1981, s.39-41.
- Esin, U., "Tepecik Kazısı, 1974", *Keban Projesi 1974- 1975 Çalışmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları Seri: 1 No: 7, Ankara, 1982, s.71-93.

- Esin, U., ve Arsebük, G., "Tülintepe Kazısı 1971", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 4*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1974, s.138-159.
- Frangipane, M., ve Balossi, F., "The 2002 Expoloration Campaign at Arslantepe-Malatya", *25. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösimm Basımevi, Ankara, 2004, s.397-404.
- Günaltay, Ş., *Yakın Şark II, Anadolu En Eski Çağlardan Ahameniş'ler İstilasına Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- Güneri, S. "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin YüzeY Araştırmaları", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, 1988, s.45-76.
- Güneri, S., "1987 Yılı Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Doğu Anadolu-Kalkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler", *OLBA V*, 2000, s.1-58.
- Güneri, S., "Cultural Connections Between Anatolia and Caucasus-Central Asia during the Late Bronze-Early Iron Age", *Anatolia Antiqua 10*, 2002, s.11- 77.
- Güneri, A., Erkmen, M.,ve Gönültaş, B., "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları", *24. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt. I*, Ankara, 2003, s.249- 258.
- Hauptmann, H., "Körtepe Kazıları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.25-39.
- Hauptmann, H., "Norşuntepe Kazıları 1973", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 6*, Keban Projesi 1973 Çalışmaları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s.43-78.
- Hojabri Nobari, A.R. ve diğ., "Tosea Farhangi Javame Shomal Fars dar Dore Bakun: Tape Mehr Ali", *Majale Motaleat Bastanshenasi, Dore 4*, Shomare 2, 2012, s.83-101.
- Hourshid, Sh. ve Musavi Haji, S.R., "Kavosh Bastanshenasi dar Mohavatch Barzgvaleh, Hozeh Sad Seymarch, *Majale Asar*, Shomare 68, 2015, s.93-108.

- Işıklı, M., "Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur, Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2005.
- Işıklı, M., "Erzurum Pulur Höyüğü Çalışmaları: Kuzeydoğu Anadolu Keramiği Üzerine Gözlemler", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi VIII*, 2006, s.13-30.
- Işıklı, M. "Recent Investigations At Pulur (Erzurum): Observations On Northeast Anatolian Ceramics", *Ceramics in Transitions : Chalcolithic Through Iron Age in the Highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, ANES Supp. 27, Editör: Rubinson, K. Sagona, A.), 2008a, s.267-290.
- Işıklı, M., "Metal Objects From Karaz, Pulur and Güzelova Excavations: General Observation About Ancient Mining and Metalurgy in Nourtheast Anatolia" *Ancient Mining in Turkey and Eastern Mediterranean*, Editörler: Ü. Yalçın, H. Özbal, A.G. Paşamehmetoğlu, 2008b, s.99-118.
- Işıklı, M. "Erken Transkafkasya Kültüründe Din ve Dİni Aktiviteler ile Kült Objelerine Yönelik Genel bir Değerlendirme", Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat, Editörler: Sağlamtimur, H. Abay, E. Derin, Z. Erdem, A.Ü. Batmaz, A. Dedeoğlu, F. Erdalkaran, M. Baştürk, M.B. Konakçı, E. İstanbul, 2009, s.333-352.
- Işıklı, M. *Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana Hatları, Geçmişten Geleceğe Armağan*, Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar, Kariyer Matbaacılık Ltd. Şti, Ankara, 2010.
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü: Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2011.
- Jafari, M.J. ve Rajabi, N., "Baresi va Shenasaiei Sadhaye Sombar va Chandyar dar Ostan Khorasan Shomali", *Gozarashhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s. 94-98.
- Kalkan, H., "Van Havzası'nda Post Urartu , Med ve Akhemenid Dönemlerinin Kültürel Tanımı Üzerine", *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürel Sempozyumu, Bildiriler II*,

Edt. M. Işıklı ve B. Can, Cambridge Scholars Publishing, 2015, 29-36.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Can B., “ 2001 Yılı Erzurum Ovası Yüzey Araştırması”, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara, 2003, s.345-356.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Can B., “2002 Pasinler Ovası Yüzey Araştırması”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt, Ankara, 2004, s.301-310.

Karaosmanoğlu, M., Işıklı, M. ve Akarsu, R., “Erzurum ve Pasinler Yüzey Araştırması Çalışmaları”, Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı, Editörler: Yılmaz, M.A., Kasapoğlu, H., 2015, s.431- 440.

Konyar, E., “Van-Tuşpa Aşağı Yerleşmesi Van Kalesi Höyüğü Kazıları”, *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 3. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.409-428.

Konyar, E., Ayman, İ., Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Genç, B. ve Akgün, R.G., “Van Kalesi Höyüğü 2011 Yılı Çalışmaları”, *34. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, Pegasus Görsel İletişim Hizmetleri, Ankara, 2013, s.127-136.

Koşay, H.Z.. “Karaz Sondajı”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Kongreye Sunulan Tebliğler, 1948, s.165-169.

Koşay, H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s.99-106.

Koşay, H.Z., “Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 3*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s.127- 138

Koşay, H. Z. Ve Turfan, K., "Erzurum- Karaz Kazısı Raporu", *Belleten XXIII/91*, 1959, s.349-413.

Koşay, H.Z. ve Vary, H., Pulur Kazısı *1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 24. Erzurum, 1964.

Koşay, H.Z. ve Vary, Herman., *Güzelova Kazısı*, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 46. Erzurum, 1967.

- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.2*, Ankara, 1971, s.13-21.
- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Dip Tarih Araştırmaları", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri.1- No.4*, Ankara, 1974, s.1-11.
- Kökten, İ.K., "Kars Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları ve Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 1975, s.95-104.
- Kökten, İ.K., "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1972", *Keban Projesi 1972 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, Seri I. No. 5*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, s.1-8.
- Lashgari, A. ve diğ., "Kavosh Nejatbakhshi Mohavateh Bastani Zij- Hoze Abgir Sad Kangir (Eyvan-Ilam)", *Gozareshhaye Panzdahomin Gerdehamaei Salaneh Bastanshenasi*, 2017, s.570-577.
- Malek Shahmirzadi, S., "Eshareyi Mokhtasar Bar Tahavole Bastan Shenasi dar Iran", *Majale Asar*, Shomareye 12,13 va 14, 1986, s.133-160
- Malek Shahmirzadi, S., "Moruri bar Tarikhcheh Motaleat Bastanshenasi, dar Iran", *Majale Bastanshenasi va Tarikh*, Sale Aval, Shomare 2, 1987, s.57-73.
- Malek Shahmirzadi, S., *Iran dar Pish az Tarikh, Bastanshenasi Iran az Agaz ta Sepideh Dam Shahrneshini*, 2003.
- Masumi, G., *Tarikhcheh Elm-e Bastanshenasi*, 2004.
- Masumi, G., "Nakhostin Gamhaye Bastan Shenasi dar Iran va Zaminehaye Tasvibe Ganun Atigat", Yusuf Hasanzadeh ve Sima Miri (Ed.), *Majmoe Magalat Hashtad Sal Bastanshenasi Iran*, Jeld Aval, 2012, s.1-9.
- Negahban, E., *Moruri bar Panjah Sal Bastanshenasi Iran*, 2006.
- Niakan, L., *Pajoheshhaye Bastanshenasi Hoze Abgir Sad Seymareh*, 2016a.
- Niakan, L., "Kavosh Mohavateh Gela Pirooz Ali dar Hoze Abgir Sad Seymareh", *Baresihaye Bastanshenasi dar Hoze Sad Seymareh*, 2016b, s.121-133.

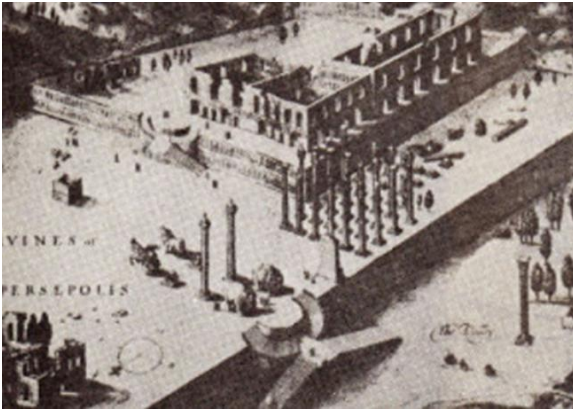
- Özdoğan, M., *Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzeysel Araştırmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Aşağı Fırat Projesi Yayınları, Seri I, No. 2, Tek Ofset*, İstanbul, 1977.
- Özfirat, A., "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı 2009-2010", *33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2012, s.533-550.
- Özfirat, A., "Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı (2007-2013)", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt*, İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, Ankara, 2014, s.209-226.
- Palmieri, A., "Arslantepe Excavations, 1982", *V. Kazı sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1984, s.97-101.
- Parlıtı, U., *Mezopotamya'da Halaf Seramikleri ve Önyasya'da Yayılım Alanlarının İncelenmesi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Cilt: 1-2*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2011.
- Pehlevi, M., *Vazifeam dar Gebale Keshvaram*, 1973.
- Riyazi, M.R., "Az Muze Iran Bastan ta Muze Melli Iran" *Majale Muzeha*, Shomare 30, 2002, s.17-26.
- Sagona, A., "Büyüktepe Höyük 1992", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, s.229-234.
- Sagona, A., "The Bronze Age- Iron Age Transition in Northeast Anatolia A View From Sos Höyük", *Anatolian Iron Ages 4*, Edt. Çilingiroğlu, A. Matthews, R., 1999, s.153-164.
- Sagona, A., "Sos Höyük and Erzurum Region in the Late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia", *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux IV-III Millenaires*, Edt. Marro, C. vd., 2000, s.329-373.
- Sagona, A., Sagona, C. "Excavations at Sos Höyük 1998-2000: Fifth Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies 37*, 2000, s.56-127.
- Sagona, A., Erkmen, M., Sagona, C., "Excavations at Sos Höyük 1996", *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1998, s.245-250.
- Sevin, V. ve Kavaklı, E., "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1994 Yılı Kurtarma Kazıları", *XVII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt I*, T.C.

- Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1996, s.337-362.
- Sevin, V., Özıfırat, A., ve Kavaklı, E., "Karagündüz Höyüğü 1998 Yılı Kazıları", *21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt*, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 2000, s.409-420.
- Şenyurt, S.Y., "Tasmasor Kurtarma Kazıları", *Tasmasor*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2011, s.7-36.
- Tarhan, T. ve Sevin, V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, II*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1991, s.429-456.
- Uzunoglu, E., "Malatya-İmamoğlu Höyüğünde 1985 Yılı Kazı Çalışmaları", *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Cilt, I*, Ankara, 1987, s.213-230.
- Ünsal, V., "M.Ö. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu "North- East Anatolia in the Thousand BC", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal Of International Social Research Volume 1/3*, Spring, 2008, s.396- 410.
- Yalçınkaya, I., Muller-Beck, H. ve Albrecht, G., "Fırat Vadisinde, Adıyaman-Samsat ve Malatya-Kuruçay Çevrelerinde Paleolitik Gözlemler 1979", *Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.29-33.
- Yaylalı, S., *İÖ. 2. Bin Doğu Anadolu Boyalı Seramiği*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1993.

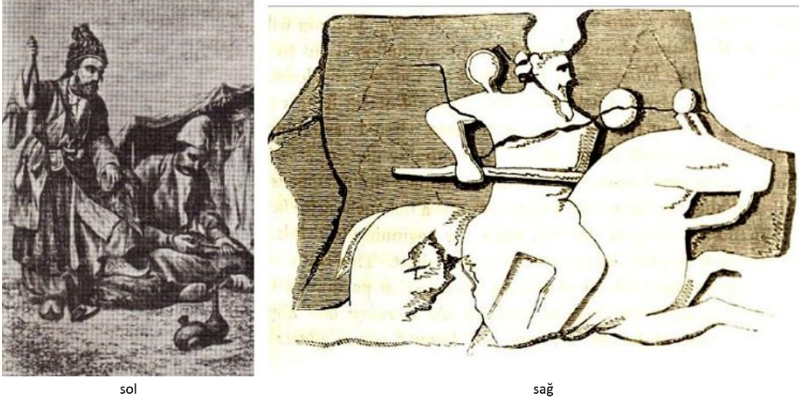
Ekler

Şekil 1: İran'daki arkeolojik yerleşimleri gösteren harita (Harita, Leila Afshari).

Şekil 2: Venzel Hollar tarafından çizilen Persepolis resmi (Malek Shahmirzadi, 1987, Tasvir 5).

Şekil 3: sol. Ayakta duran kişi Layard, geleneksel kıyafetle; sağ. Rey Şehri, Sasani döneme ait kabartma (sol: Malek Shahmirzadi, 1987, Tasvir 9; sağ: Doroudian, 2016, Tasvir 5).

Şekil 4: Jacques Demorgan çalışma odasında, 1900 civarında (Amiet, 2010, 16).

Şekil 5: İran Ulusal Müzesi (Bastan), (Leila Afshari Arşivi).